

מינה, לא תפסה לא יהבינן לה, ומשהינן לה¹⁸⁶ תריסר ירחי שתא אגיטא, ובהנך תריסר ירחי שתא לית לה מזוני מבעל". עם זאת, בירוע שתיקנו הגאונים הקדמונים דרך אחרת בעניין, וכעדותו של רב שרירא (תג"ק סי' צא): "ובתר הכין בתר רבנן סאבוראי ביומי מר רב דאבה ומר רב הונא נוחם עדן כרחזו דקא מיתליין בנות ישראל בגוים... תקינן דאפילו מאי דתפיסה מכתובה ממאי דכתב לה הוא מפקינן ליה מינה ויהבינן לה גיטא לאלתר". גם באגרתו¹⁸⁷ הזכיר רש"ג את ייחוס תקנה זו למר רב ראבא (גאון פומבדיתא) ומר רב הונא (גאון סורא – שניהם בשנת 650, בערך),¹⁸⁸ ויש לקבל תאריך זה כמדויק.¹⁸⁹

תקנה זו של הקדמונים הובאה בהפ"ש, עמ' קיד (הל' ראו, עמ' 88), ובה"ג,¹⁹⁰ אלא שבשניהם לא לעניין יבמה הובאה. כך כתוב שם (אני מצטט לפי נוסח הפ"ש):

ואי אמרה ליה גירשן והב לי כתובתאי היא לה מורדת... ואי תפסא מידעם מכתובתה לא מפקינן מינה ואי לא תפיסא [מידין]¹⁹¹ לא יהבינן לה ומשהינן לה תריסר ירחי שתא והדר יהבינן לה גיטא והני תריסר ירחי לית לה מזוני מיבעל. האיי גמרא [היא]¹⁹² והידאנא בבית דין הגדול בתרתין מתיבאתא הכין קא פסקין במורדת דאף על גב דתפיסא מידעם מכתובתה קא מפקינן ליה מינה ומהדרין ליה לבעל ויהבין לה גט לאלתר...

עיקר תקנה זו נתפשט ונתקבל,¹⁹³ והובא כבר בה"פ (ומשם צוטט בה"ג), כאמור. יתירה מזו, מתוך נוסח פסק זה למדנו, שכך נקבע כבר בתקופה די קדומה, "בתרתין מתיבאתא" ממש, וכן מצאנו פסק זה (בנוסח זה ממש!) מועתק לתוך כמה עדויות של התלמוד הבבלי במקום הנוכחי במס' כתובות

סי' עט; וראה רק"ט לכתובות, ב, עמ' קט-צ, ושם הע' 9. הביטוי "השתא דלא אתמר הכי..." הוא תמיד מלשון ה"סתמא", וקרוב לוודאי שהוא נוסף בידי רבנן סבוראי, ראה: ז' יעבץ, תולדות ישראל, ט, "מוצא דבר" ב, עמ' 218; ב"מ לוין, רבנן סבוראי ותלמודם, עמ' 12.

¹⁸⁶ בכ"י מינכן של התלמוד, בס' העיטור (ראה בהערה הקודמת), ובמקורות אחרים, כתוב: "ליה" (כיו"ד). על כתיב זה, ראה ש' פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבבלי", תרכ"ז מג (תשל"ד), עמ' 64-69, ובמיוחד שם, עמ' 65, הע' 42.

¹⁸⁷ ראה שם, עמ' 101.

¹⁸⁸ וראה התשובה המובאת להלן בהע' 195.

¹⁸⁹ הסיבה לכך, כפי עדותו של רב שרירא בתשובה זו, היא: "כרחזו דקא מיתליין בנות ישראל בגוים" – ובה עדות נאמנה שמדובר דווקא בתקנה שתוקנה לאחר הכיבוש המוסלמי. מסורת זו מתפרשת יפה, משום שבתקופה זו התאפשר לאשה ה"מורדת" להתאסלם בכדי לגרש את בעלה, בגלל החוק המוסלמי שלא הכיר בנישואין הקורמים שחלו לפני התאסלמותה, ראה: ריסקין (לעיל, הע' 184), עמ' 75; י' ברודי (להלן, הע' 195), עמ' 294-295. אולם יש שסברו שתקנה זו קדמה לכיבוש המוסלמי, ראה המובא בידי א"ש רוזנטל, "לשמעות הפתיחה של בבלי תענית", ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 240-241, בהערה. גם יצוין, שהרי"ד היה סבור ש"מר רב רבא" ו"מר רב הונא" שביניהם תוקנה התקנה, היו מן רבנן סבוראי – אולם דבריו מבוססים על נוסח מוטעה בתשובת רב שרירא, ראה לעיל, פרק ב, סוף הע' 91.

¹⁹⁰ ר"ז 136 ע"ב, דפו' ירושלים, ב, עמ' 243-244, כ"י פריז דף 33 ע"א; והובאה גם בכ"י וטיקון 487, דף 81 ע"ב, בתוך חטיבה של הלכות שנעתקו מתוך הה"ג.

¹⁹¹ כך בקטע-גניזה מן הה"פ, T-S F10.62 (פורסם בגאוניקה, ב, עמ' 386), ואילו בהפ"ש חסר.

¹⁹² כך בקטע הנ"ל.

¹⁹³ על האפשרות שענן גם הושפע מ"דינא דמורדת", ראה: M. Corinaldi, "Divorce in Karaite Halakha", *Dine*

(הן בכתב-יד והן בקטע מן הגניזה).¹⁹⁴ אין בכוונתי להרחיב את היריעה על "תקנה" זו והספרות עליה כבר לוקטה בידי אחרים,¹⁹⁵ אך ראוי להדגיש שהגאונים האחרונים, כולם, הכירו היטב את פרטי התקנה והיא התקבלה עליהם (על חשיבות נקודה זו, ראה להלן).

זאת ועוד: באשר לדברי רב אהרן גאון בתשובתו, הרי ההשוואה בין לשונו לבין נוסח ההלכה כפי שכתובה בה"פ (או בה"ג) מעלה, שהגאון לא כתב אלא פראפרזה וקיצור מתוך הלכה זו, והוא הוסיף בה כמה פרטים שאינם מופיעים שם בתוך המקור – אותם הפרטים לא מצאנו וזולתם בשום תשובה אחרת של הגאונים שרנו בעניין זה, ובוודאי שאינם כלשון המקורית שב"הלכות דמר רב יהודאי גאון". לקביעה זו אני מביא את ההוכחות הללו: א – מן הביטוי "מרחינן לה י"ב ירחי כגמרא דאע"פ"¹⁹⁶ יש להוכיח, שאין המדובר בציטוט מתוך מקור קדמון, וודאי שאלו הם דברי רב אהרן עצמו, שהרי הוראת המונח "גמרא" בפי הקרמונים היא "פסק הלכה", ורק בהמשך תקופת הגאונים שימש מונח זה כחילוף ל"תלמוד" (לא מצאתי שום מקום אחר בה"פ שבו מוזכר המונח "גמרא");¹⁹⁷

¹⁹⁴ ראה: רונטל (לעיל, הע' 189); דק"ס לכתובות, ב, עמ' 3, ש"נ לשו' 4–5 (אגב, ישנם כמה מקומות אחרים שנוסחם של הגלינות הכתובים בכתב-יד שממנו נתלש קטע T-S F2[1].211, דומה לנוסח הכתוב בפנים של כ"י פירקוביץ 1187, ואכמ"ל). לפי מה שהעלה רונטל שם, יש לתקן את דבריו של מ"מ כשר, תורה שלמה, יג, עמ' 142, ראה שם; וגם את דבריו של י' שפיגל, הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד בבלי, דיסרטיציה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 211. אולם אינני שולל את האפשרות שהלכה זו הועתקה לעדויות של התלמוד בבלי, דווקא מן ההלכה המופיעה בספרות "הלכות", ושאינן בכך עדות עצמאית (קדומה?) של נוסח זה של המסורת (אני מקווה לחזור ולדון בנושא זה בעתיד, אי"ה).

מן הראוי לציין, שבקטע מס' המצות לחפץ בן יצליח שפירסם מ' צוקר (P.A.J.R. 24 [1960-61], p. 58) כתוב: "וקאלו אלעלמא אלמתאכרין [ואמרו החכמים המאוחרים] והידנא בבית דין הגדול ...", ועל פי מקור זה רצה צוקר להסיק ש"מר חפץ מביא דברי בעל ההלכות גדולות" (שם, עמ' 7). כרם, לא מצאתי בשום מקום אחר שציטט מר חפץ מן הה"ג; אפשר שהביא כאן מתוך נוסח התלמוד שלפניו, ושם היתה תוספת זו – אלא משום שידע שהיא תוספת מאוחרת הביאה עליהם "אלעלמא אל מתאכרין".

¹⁹⁵ ראה במיוחד: ח' טיקוצינסקי, תקנות הגאונים (תירגם מ' חבצלת), ירושלים-ניו יורק תש"י, פרק א'; אוצה"ג לכתובות, עמ' 190–195; הנ"ל ליבמות, עמ' 69–80; י' ברורי, "כלום היו הגאונים מחוקקים?", שנתון המשפט העברי יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 290–304. ויש להוסיף כאן חלק מתשובה לגאון שמופיע בקטע-גניזה ונקרע לשנים (סימני הקרעים הם: T-S A.S. 94.65 + N.S. 217.20) – ובצירוף שניהם יחד נמצא כתוב: "... ואתו רבנן בתראי ביומי מר ראבא גאון פום וביומי מר רב הונאי [! גאון מחסיה] ...". (הקרעים הללו פורסמו עליידי מ"ע פרידמן, ראה, M. Friedman, "Divorce Upon the Wife's Demand as Reflected in Manuscripts from the Cairo Geniza", *The Jewish Law Annual* 4 [1981], pp. 108-110). על דין "מורדת" במקורות ארץ-ישראליים, ראה הנ"ל, pp. 312-346.

¹⁹⁶ כלומר, כדברי התלמוד במס' כתובות, בפרק "אף על פי" (כתובות סד ע"א). הגאון הביא ביטוי זה גם בהמשך תשובתו, ושם: "ובגמרא דאע"פ מסקנא דשמעתין".

¹⁹⁷ כך הוראתו בנוסח ה"פ שהבאתי לעיל: "האי גמרא [היא]" – גם שם אינו מן הנמנע שהכוונה היא דווקא לפסק של הקרמונים (ראה לעיל, הע' 185); כך הוראתו במקום אחר בהלכות גדולות (ד"ו 230 ע"א, ד"ב עמ' 478, רפ"י ירושלים, ג, עמ' 36, כ"י פריז דף 40 ע"א): "כל דאי לא קני דהויא לה אסמכתא ואסמכתא לא קניא ואיקני ליה מעכשיו קני. ואית גמרא בנדרים [בנדרים] חסר בכי"פ] והלכתא אסמכתא קניא ...".

ידוע שפסק זה, הכתוב בתלמוד, נדרים כז ע"ב, הוא תוספת מאוחרת, וחלק עליו רב האי בס' המקח והממכר שער יז (רפ"י וויען, דף מ ע"א; הובא באוצה"ג לנדרים, סי' פג), שכתב: "ואין לחוש לה ואין סומכין עליה". כבר תמה מהר"ם מרוטנבורג על דברים אלה של רב האי, ראה תשובתו, מהר" בלאר, ברלין תרנ"א, עמ' 199: "ואיך יתכן לומר דפסק סתמא דתלמודא 'והלכתא' רלאו כהלכתא היא ולא סמכין[נן] עלה, כזה לא נמצא בכל התלמוד"; וראה: מרדכי לב"מ סי' שכא, בשם מהר"ם; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, רפ"י קרימונה סי' צא, דברים דומים בשם ר' יצחק ב"ר שמואל ("ראין כח בידו לבטל מפסק התלמוד"). לדעתי אינו מן הנמנע, שרב האי הכיר שפסק זה הוא תוספת מאוחרת (של הסבוראים?), ולכן פסק נגדו. (כרם, כבר ניסה ז' רבינוביץ לפרש את התנגדותו של רב האי מסיבה אחרת, ראה שער

ב – הלשון "משמתינן ליה עד דעביר" אינה מופיעה בה"פ (או בה"ג), והיא לא הוזכרה כלל אצל שום גאון אחר שכתב בנידון תקנה זו.¹⁹⁸ כנראה שגם כאן אין הדברים אלא מלשונו של רב אהרן עצמו,¹⁹⁹ ולא שצוטטו ממקור קדום שהיה בידי; ג – באשר לדיחוי ש"מרחינן לה שבתא ותרתינן" כדי לעשות "שלמא בין האיש לאשתו" – הרי זה מתנגד לעצם התקנה (שאין לדחות את נתינת הגט), וגם זה לא הוזכר בשאר המקורות בנידון.²⁰⁰ מכל זה עולה המסקנה, שאין כאן ציטוט מדויק מתוך חיבור קדום שהיה תחת ידי; הלכה זו שהביא הגאון על-שם "הלכות דמר רב יהודאי" דומה כליכך לאותם הדברים שהעלה הגאון בפירושו כפי שכתב בהמשך תשובתו, עד שקשה להפריד בין הדברים ולומר שעד כאן הוא ציטוט ומכאן ואילך מתחיל הפירוש.²⁰¹

על רב אהרן גאון ידוע לנו מעט מאוד באשר לדרכו בהלכה, ובמיוחד על דרכו בציטוט ממקורות קדומים.²⁰² עם זאת, משוכנע אני מן הסיבות האמורות לעיל, שאין כאן "ציטוט" ישיר ממקור קדום, אלא פראפרזה שמבוססת, בעיקרה, על ההלכה הנוכחית מן הה"פ. ודאי שממקור יחיד זה אין ללמוד

תורת כבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 309 – אבל דבריו אינם משכנעים כלל. אפשר גם שרב האי התנגד לפסק זה, משום שראה בו דווקא לעניין אחד בלבד, וכמו שכתב במקום אחר ו"ח"ג ס' קלד; אוצה"ג שם, ס' פד; "ההוא דאתפס וכותיה לבית דינא בלחוד איתמרא הא הלכתא", ואם כן יש לפרש את דבריו בס' המקח והממכר "אין סומכין", כלומר בכל מקום. וראה: י"ג אפשטיין, *JJGL* 9 [1912], p. 226 = מחקרים ח"א, עמ' 147; והשווה כעת ב' ליפשיץ, אסמכתא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 42 ואילך. גם הלשון "והלכתא" מעידה על איחורם של הדברים; כך טענו כבר החוקרים, החל מן ז' פרנקל (*MGWJ* 10 [1869], p. 269) ואילך. וראה, במיוחד, במאמרו הרגול של נ' ברילל, *JJGL* 2 (1876), p. 70. זאת ועוד: מצאתי את המונח "גמרא" מובא פעמיים בה"ג ר"ז, ובשתייהן הוא מופיע דווקא בתוספת שאיננה חלק מן הנוסח המקורי: כך בד"ו 275 רע"ב: "גמר בשחיטת חולין", וחסרה בד"כ במקומו, וראה אוצה"ג לב"ק, עמ' 89, הע' ט. אולם, בכ"י מילאנו כתוב: "גמר [!] בשחיטת קדשים [!]", ראה רפ"ו ירושלים, ג, עמ' 281 – וע' הילדרסהיימר טעה בפיענוח הדברים, ראה שם, הע' 2 (והוא לא ציין לנוסח ד"ו!). כך גם בד"ו 16 ע"ב: "מגמרא דכל מערבין", וגם שם אין זו אלא תוספת, השווה רפ"ו ירושלים, א, עמ' 106, הע' 94. המונח מופיע במקום אחר בד"ב, ושם הוא דווקא בתוספת "פירוש" שאיננו מגוף החיבור, ראה שם, עמ' 303: "פירושא ... כך אמרינן בגמרא ...". והכל חסר בד"ו ובכ"מ, ראה רפ"ו ירושלים, ב, עמ' 123, ש"ג לשו' 32. מכל אלה עולה המסקנה, שהוראת המונח "גמרא" בספרות הקדומה של הגאונים היא "פסק" או "מסורת קדומה"; רוגמת השימוש בו כבר בתלמוד הבבלי, יומא לג ע"א: "משמיה דגמרא", "גמרא גמרינא", וכדומה. על הוראת המונח בתלמוד, ראה: ז' באכר, *HUCA* (1904), pp. 30-31; "Gemara"; א' וייס, לחקר התלמוד, ניו יורק תשט"ו, עמ' 402-407; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט, פרק א'. כן ראה במקורות שהוסיף ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשל"ג, עמ' 326-330. (מה שהתחבט לאחרונה ש"ז הבלין במוכן זה של המונח איננו משנה את התמונה באשר לשימוש בה"פ כאן, ראה מאמרו "על החתימה הספרותית" [לעיל, הע' 143, עמ' 159-160, הע' 54]. השווה גם לדברי ד' הליבני, מקורות ומסורות: סדר מועד, עמ' צא-צה ועל עירובין לב ע"א).

¹⁹⁸ ראה במקורות שהובאו לעיל, הע' 195.

¹⁹⁹ ראה לשונו של הגאון בהמשך תשובתו (צוטטה לעיל, מיד אחרי הציטוט מן "הלכות דמר רב יהודאי" גאון ד"ל").

²⁰⁰ אולם, פרופ' מ' ע פרידמן העירני על הכתוב בתשובת גאון שלא פורסמה עדיין, וממנה צוטטה פיסקא זו בספרו ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 51, הע' 44: "ונהגינא דרחינן יתהו ב' ג' מותבי ברברי פיוס ואילא מידחינן יתהוין לה גיטא מאלתר".

²⁰¹ בדקתי בכתביידי שממנו פורסמה התשובה, ואין פיסוק או נקודה שם עד "שבתא ותרתינן" (ושם נקודה אחרי "וותרתינן") – וכך העתקתיה לעיל – ואחר-כך (אחרי רוחו של שתי אותיות), תיבת: "והם" כתובה באותיות גדולות. אולם אין ללמוד מדרכו של המעתיק באשר לכוונתו של הגאון.

²⁰² מה שידוע עליו ריכוז מ' גיל במאמרו "רב אהרן הכהן גאון ...", ספונות ס"ח, ספר א [טז] (תש"ס), עמ' 23-1 – אבל לא טיפל אלא בעקיפין בפסקי הלכה שלו.

על חיבור אחר בשם "הלכות דמר רב יהודאי" שהיה לפני אותו גאון, השונה מן הה"פ ואינו לפנינו היום.²⁰³

חלק ב: שאלות ותשובות לרב שרירא ולרב האי²⁰⁴

שאלות שבהן נשאל הגאון על שיטות חלוקות בין "הלכות רב יהודאי" לבין ההלכות גדולות

1. ריצ"ג ח"ב, עמ' סג (אוצה"ג למו"ק, סי' עו):

ונשאל מן רב האי: אשכחן בהלכות דמר רב יהודאי זכר אנו"ל [ארונינו] לברכה ובגדולות פלוגתא ביום ל' וכול'. והשיב: הכין פסקו ראשונים ועבדי עובדא (דחדא נמי) [דלאחריו דמי?] כי ההיא דרב אשי²⁰⁵ "הכל מודים ביום ל' כלאחריו [!] דמי", ולא חזינן מאן דפליג.

כאן נשאל הגאון על המחלוקת בין שני החיבורים, בעניין שמועה ביום שלשים, אם היא נחשבת כשמועה של יום שלפניו או של יום שלאחריו. מחלוקת זו קיימת בין שני החיבורים בנוסחם שלפנינו:

ה"ג²⁰⁶

הפ"ש, עמ' קסז, שו' 9-11

באתה לו שמועה ביום שלשים
הרי היא כשמועה קרובה
ונוהגת שבעה ושלשים

באתה לו שמועה ביום שלשים
הרי הוא כשמועה רחוקה
ואינה נוהגת אלא יום אחד

והני מילי בחול אבל בשבת כרתאני²⁰⁷
ארא דמן קיסרי קמיה דר' יוחנן באתה
לו שמועה קרובה בשבת ולמוצאי שבת
נעשית רחוקה נעשה כמי שלא שמע
אלא למוצאי שבת ואינה נוהגת אלא יום
אחד ואפילו שמועת אביו ואמו...²⁰⁸

²⁰³ ע' הילדסהיימר אחו ברדך זו, ראה ה"ג דפו' ירושלים, ב, מבוא, עמ' כד; כן ראה לעיל, פרק ד, חלק 1, סעיף ג. אולם, כפי שהסברתי לעיל, אין כאן ציטוט מחיבור קרום אלא פראפרזה של הגאון. על פראפרזה של הלכה אחרת מן הה"פ, ראה בסימן הקודם.

²⁰⁴ במקום שאינני כותב מפורש את שם הגאון, הכוונה לרב האי, ובשו"ת לרב שרירא כתבתי במפורש "רב שרירא".

²⁰⁵ בכורות מט ע"א, וראה להלן.

²⁰⁶ ד"ו 85 ע"א, ד"ב עמ' 208, דפו' ירושלים, א, עמ' 430-431. הלכה זו שבה"פ, חסרה לגמרי בהל' ראו, והושמטה במתכוין משום שהיא מתנגדת לפסק שבהלכות גדולות.

²⁰⁷ מו"ק כ ע"ב.

²⁰⁸ בד"ב ובכ"י מילאנו, נוספה כאן מימרת ר' יוסי בר אבין, ואילו בה"פ היא מובאת אחרי סיום ההלכה; בד"ו היא שנויה כבר לעיל, ראה שם. והשווה גם דפו' ירושלים שם, הע' 39.